

Анатолій Дімаров

БІЛЬ І ГНІВ

Книга 1

Роман

Харків
«Фоліо»
2021

БІЛЬ І ГНІВ

ЧАСТИНА ПЕРША

Ніхто ще не знав, що незабаром — війна.

Ніхто й гадки не мав, що мине менше року, і на пошматовану землю впаде перший убитий і перша мати буде битися головою об стіл.

Люди жили повсякденними клопотами; клопоти ці їм здавалися набагато важливішими од тривожних подій у Європі. І якійсь тітці Ганні її зозуляста важила більше, аніж усі міжнародні події разом узяті.

Хоча й сюди, якщо придивитися пильніше, докочувався відгомін далекої поки що війни.

Найрегулярніше про закордонні події дізнавалися з газет.

Находило їх у Тарасівку аж тридцять три штуки: на два двори по одній. Передплачували б, може, і більше, коли б розносили щодня, а то двічі на тиждень: у четвер і неділю. Іншого листоношу давно б уже без хліба з'їли, бо не тільки ж газети, а й листи, і посилки, а там, гляди, кому й телеграма, щоб стрічали на станції. То той, кого мали стрічати, вже й онучі удома осушить, а телеграма все ще лежить у районі... Тож іншого листоношу давно б уже вигнали, а цього не чіпають: інвалід громадянської. Одна рука по плече одпанахана, дру-

га — по лікоть, іде — рукавами порожніми світить. Цигарку скрутити і то жінку просить. Та ще і в спині два фунти осколків. То як на такого руку підняти?

Савелій Хоменко повернувся в село не одразу. Довго валявся по шпиталях, провонявся всілякими ліками так, що потім і духу їх не переносив, а медиків обходив дев'ятою дорогою. А як виписався, теж не спішив у село: подався у Харків — шукати протези. Хотів повернутись якщо і не з своїми, то хоча б із фабричними, бо людина без рук — не людина, а гірша цурупалка. Такому хіба що торбу на плечі та з ціпком попідтинню.

Але Хоменко був не з таких: помиратиме, а за милостинею руку не простягне. Тож коли йому врешті сказали, що нічим поки що не можуть допомогти — наука ще не доросла, — він тільки буркнув: «І на цьому спасибі», — та й подався світ за очі. Де він бродив, як жив — тарасівці так і не взнали: Савелій про те згадувати не любив, а коли хто цікавився, то сердивсь.

Сімнадцять літ не було чути Савелія. Люди про нього вже й забули, тим більше що батько-мати померли, а порожню хату забрали в колгосп. Аж у тридцять шостому прокотилася чутка: повернувся Савелій. Та не сам — з жінкою. Вона якась аж на жінку не схожа: як хвойда, обстрижена, та ще й в окулярах.

— А яку б ви хотіли? Хай дякує Богові, що хоч така за нього пішла.

— Як же вона з ним, бідолашна, й живе? Він же й матні сам не розстібне.

— Якось та живе, якщо досі не кинула.

Повернувшись, Хоменко не став домагатися хати: поселилися в бездітної удови Василю. І за якісь кілька днів уся Тарасівка знала, що Хоменкова жіночка таки справді з-за вуг-

ла мішком прибита: мало того що окуляри носить, а ще й читає. І днює, й ночує з книжкою.

— І на хвильку книжку не випустить з рук, — розповідала удова, — їсть — і то книжку до носа... От побий мене грім, якщо я брешу!

— То вона, мо', не нашої і віри?

— А кат її зна!.. Тіки я теперечки уночі замикаюся: ще візьме ножа та приріже...

Однак минав час, а Васирина лишалась живою. В селі трохи пригасла цікавість до незвичайної пари, і все менше було охочих пройтися мимо двору та мов ненароком заглянути у вікна. Тим більше, що й Савелій, посидівши щось із тиждень у хаті, прийшов до сільради: давайте роботу.

Там довго чухмарили потилиці, роздумуючи, куди б приткнути каліку. На клуб поставити? Так який із нього буде завідуючий, як він і замка сам не навесить?.. Сторожувати до крамниці? Теж не виходить. Там же який не є, а крам. Ану ж полізуть злодії — що Савелій робитиме? Наставлятиме куксу: «Стій, бо устрелю»?..

Врешті Савелій сам підказав:

— А листоношею?

— Листоношею то мона було б... Тіки ж чи справитесь?

— Та якось уже справлюся.

Отак і став Хоменко листоношею.

Двічі на тиждень, в середу і суботу, до Хоролівки вирушала підвода. На підводі — бідони з вершками з-під сепаратора, попереду — їздовий, а поруч — Савелій із чорною порожньою сумкою через плече. Здадуть вершки, зайдуть на пошту, і вертається Савелій уже з набитою сумкою: і газети, й листи, а то, гляди, й посилка під боком.

На півдорозі до району — невеликий гайок. Їздовий, коли йдуть ще в район, обов'язково туди заверне. Зупинить коней, одкупорить крайній бідон:

— А скуштуємо, що вони сюди наколотили!

Прикладалися по черзі. Пили, скільки могли: дармове ж, не куповане! Савелія спершу канудило, потім звикнув: випивав по літрянці. Морда стала біла, молочна, навіть на шиї, сухій та захарчованій, геть розгладилися зморшки, і чи то од вершків, чи з якоїсь іншої причини жінка Савелія, до цього бездітна, розв'язала враз пупа. По хлопчикові, по хлопчикові, та всіх здорових, нівроку, наче бичків. Ще одне не встигне одмахати в колісці ноженятами, а вже друге до маминої циці дереться.

Однак навіть діти не одірвали її од книжок. З дітьми більше поралася Василина, вона їх і мила, і годувала, вони вже й самі з усім бігли до неї, а не до рідної матері. Бо матір поки од книжок одірвеш, то і в штаненята накладеш. Та ще до тата, якого дуже любили: стрічали всім гуртом ще за двором. Вийде, бувало, Савелій надвір, сяде навпроти сонечка, а вони по ньому, як кошенята.

Повернувшись із району, Савелій розносив пошту наступного дня. Вставав рано-вранці, особливо в неділю. Ще й не світає, а він уже штурхає жінку, щоб допомогла одягтися, і, сяк-так поївши, рушає селом. У двори не заходить: в останні роки в Тарасівці появилися собаки якогось заводу скаженого, — всі чорної масті і люті, як тигри. Так і цілять іклами в горло, а якщо не дістануть, то хоч за литку. Тих, смирніших та ласкавіших, перестріляли ще в тридцять п'ятому за наказом Твердохліба: підходимо впритул до соціалізму, а в соціалізмі ні замкам, ні собакам місця немає.

То ж якийсь час у селі було, як на кладовищі. Особливо вночі: вийдеш із хати, а навкруг наче вимерло.

Невдовзі хтось із тарасівців, знудьгувавшись за живим голосом у дворі, дістав сучку: чорну як сажа і таку люту, що й сам попервах боявся підступатися до неї. Від сучки тієї й розповзлася нова порода по всьому селу. Навіть Твердохліб не витримав: привіз якомсь із району німецьку вівчарку, ростом із добре теля. Ще і вчену: мало газет не читає. Тож тепер, вважайте, біля кожної хати свій сторож, і Хоменко не заходить у двір, а гупає у хвіртку ногою. Гупає і сердито гука:

— Іване!.. Та чи тобі позакладало!..

На поріг виходить заспаний Іван. Чухмарить розхристані груди, позіхає, аж щелепи тріщать, запитує:

— Тобі іншої роботи нема — людей серед ночі полохати? То бригадир щоранку мордує, а це тебе нечиста сила під ворота піднесла!

Ішов через двір, навалювався гарячими грудьми на ворота:

— Що тамечки пишуть?

— Пишуть, щоб ти раніше очі продирав! — сердито Савелій.

— А все ж таки?..

— То вже сам прочитаєш!

Савелій схилився над сумкою, ловко висмикував зубами газету.

— Коли її в біса й читати? — журився тим часом Іван. — Щоднини так нагарцюєшся — рачки додому прилазиш. Забув уже, коли й жінку обнімав...

— Гріха менше буде.

— Та воно ж якби отой гріх та не був таким солодким, — скалив уже зуби Іван. — Ще ж і в заповідях написано: не со-грішиш — не покаєшся. То що — дурні люди їх писали?

Савелій вже одмовчувався. З цим Іваном тільки зв'яжешся — до вечора не одстане. А йому ж усеньке село оббігати. Закривав сумку, йшов далі. А Іван, тримаючи обережно газету, вертався до хати. Клав на покуті, поверх інших: попраємося по хазяйству, отоді й почитаєм.

По обіді брав газети під пахву, виходив на вулицю. Там уже на колодці чекали безгазетні сусіди: смалили махорку, аж дим коромислом. Бо наодинці вроді з таким смаком і не куриться, як у кумпанії. Навіть не дуже охочі до курива й ті не витримували: тяглися до кисетів. То що вже казати про затятих! У яких нігті жовті і вуса мов посипані сіркою. Передерій он уже другу куфайку докурює. Визнає ж лишень кресало, бо від сірника смак зовсім не той, а де кресало, там і вата: на гніт. Він потроху з поли і висмикує: одну куфайку скурив, тепер за другу узявся.

Підійшовши, Іван статечно вітається та й сідає якраз посередині, щоб було однаково чутно і лівим, і правим. До нього одразу ж тягнуться дружно кисети: вгощайся, з якого захочеш. Та Іван порядок знає, пам'ята, до якого залазив минулої неділі. Неквапом запускає руку до чергового кисета, довго майструє цигарку — набива собі ціну.

Починали найчастіше з погоди. І завжди виходило так, що раніше й погода була, як погода, тепер же чорт його зна й що! Треба дощу, а воно пече, аж шкіра облазить. А посеред жнив дощами періщить. Й обов'язково хтось із старших докине:

- Порозоряли церкви, от воно й одливається.
- Дак Бога ж немає! — кукурікне молодший.

Той, із старших, помовчить, цілячись глузливо примруженим оком.

— А ти там бував?.. Тож сиди і не рипайся...

— А хіба раніш посух не було?

— Були, та не такі.

Скаже, як припечата. І молодшому лишається хіба що знизати плечима та прикусити язика. Бо почнеш сперечатися, неодмінно почувеш:

— І що б воно ото знало! Сиділо б уже та мовчало!

Тож молодший замовкає завбачливо, і так цікаво розпочата розмова гасне, мов вогонь без соломи.

Натомість заводиться інша:

— Не чували: солому скоро даватимуть?

— А тобі спати ні на чому?

— Мені то є, а от корові немає... Жінка вже й голову проїла: діставай солому де хочеш!

— Передай своїй жінці, щоб лаштувала корові перину.

— А то чому?

— Бо розпорядження таке вийшло: хочеш соломи — увесь гній на колгоспне поле одвези.

— А на город?

— А на город, то вже як хоч... То вже хоч з-під себе носи...

— Та що ти його умовляєш? — втручається інший. — Як Твердохліб роз'яснив?.. Тому, хто працює чесно в колгоспі, город зовсім непотрібен. Той із колгоспу все матиме.

— Батькові своєму розкажи! — вже сердиться перший. — Ти багато минулого року огірків із колгоспу приніс? А помідорів, цибулі?..

— Та я хіба що... То Твердохліб так сказав...

А молодший знов не витримує:

— А хіба в колгоспі не можна ті ж огірки сіяти? І помідори, цибулю?

— На голові своїй дурній посій! Я на своєму все літо що захотів, те і вскубнув. Чи на борщ, чи до картоплі... А в колгоспі як поставлять сторожа з пукавкою — принесеш тільки солі в гузні.

— Хо-хо-хо! І солити не треба!

— Смійтесь, смійтесь!.. Ось одберуть городи — будете городину восени тіки й нюхати. На трудовень по цибуліні!

— Та хто у вас одрізатиме! Хтось ляпнув, а ви уже в крик.

І ця розмова пригасла. Той, хто питав про соломку, не хотів далі й заводитись. Сидів насуплений, смалив люто цигарку. Накуриться, аж очі пожовкнуть. Прийде потім додому — хоч святих із хати винось.

— Та чи тебе, чоловіче, у пеклі смалили?.. Так просмердівсь тютюнищем, що й дихати нічим!

Не скаже нічого. Мовчки посуне за стіл і вже звідти охриплим од курива голосом:

— Сип, що є їсти.

Возитиме ложкою, не помічаючи, що він і їсть. Бо думками — все довкола соломи. І корівчини, якій підстилку хоч із чуприни наскубуй. І того он городу, що поза хатою до левади спускається. Що його за останні роки навчився крізь пальці просіювати. Жодна бур'янина щоб не проклюнулась. Що його і гнійком, і збереженим попелом. Навіть курячим послідом, про який колись порядний хазяїн і слухати не став би. А воно виходить, що й надаремно. Бо там, де отим чортовинням по-сиплеш, пре, як із води. Гарбузи отакенні, хоч бери та коти!

А теперечки що воно буде? Якщо отой правду сказав та городи одріжуть?

Прикидатиме і так і сяк. Бо якщо колись до городу не навертався з весни аж до осені (весною зорав — та й сади собі, жінко, що тобі в голову збреше, — не город нас годує, а поле); якщо раніше хазяїна і повернути за хату впродовж літа не можна було; якщо колись вважалося, що городина — справа суто жіноча, — то зараз дядько «повернувся лицем до городу», як написала одного разу районна газета. Маючи, звісно, на увазі не передового колгоспника, а відсталого, несвідомого, який не встиг позбутися дрібновласницьких нахилів. І як його, того несвідомого, як його не турили від отієї індивідуальної власності, як не обрізали її та не обкладали податками, він чіплявся за останній клаптик власної земельки з такою затятістю, що і в гонителів його часом опускалися руки. Вони просто не могли зрозуміти, що якомусь Петрові чи Свиридові важить не тільки те, що він збере з городу, а насамперед те, що він хоч тут може відвести знудьговану за непідкомандним господарюванням душу: садити що хочеш, сіяти де хочеш, де тобі самому здається найкраще. І доки там десь кричали про остаточне відмирання дрібновласницьких нахилів, доки писали, що треба зовсім передати присадибні ділянки колгоспам, бо люди, мовляв, самі од них відмовляються, дядько недосипав, недоїдав, а, повернувшись із колгоспного поля, товкся та й товкся на своєму городі...

Докуривши цигарку, Іван брався нарешті за газети. Починав з міжнародних подій. Про те, що діялося під боком, і без газет можна довідатись. А закордон є закордон, то тільки на карті поряд.

Тож читав спершу повідомлення з Берліна, із ставки фюрера. Потім, що пише про те ж саме Париж, а за Парижем і Лондон. Після кожного повідомлення дядьки обов'язково

посперечаються: де правда, а де брехня. Одні ставали за німця, інші — за француза чи англійця. Врешті доходили згоди, що брешуть і ті, й ті.

— Ось послухайте, які німець на Англію бонби скидає, — гортав тим часом газету Йван. — Десять тонн одна бонба!

— Десять тонн! Скіки ж це, як на пуди перевести?

— Десять тонн!.. А-яй-яй!

Це — Курочка. Дрібненький, щупленький, гостроносий, ще й чубчик, як гребінь. Й одне око темніше, а друге — світліше. Тому, мабуть, і не дивиться обома відразу, а голову набік схиливши, блим-блیم то одним оком, то другим. І завжди всьому дивується. Що для іншого — річ найбуденніша, для Курочки — Америка. Зустріньте, для прикладу, привітайтеся та запитайте:

«А куди це ви під дощ ідете?»

«Під дощ? Та невже?»

Наче на нього й не капа. Дивиться на вас такими очима, що вже і ви починаєте задирати до неба обличчя: чи й справді йде дощ, чи то вам тільки здалося...

— І то скажіть: десять тонн! — продовжує дивуватися Курочка.

— Це якби на наше село — була б яма під рибу!

— І не кажіть!

— А люди все гинуть... Німці, французи — всі чиеїсь матері діти...

— То вже так...

Замовкнуть. Потягнуться за цигарками, бо не один на війні побував, смерті понюхав. Той на імперіалістичній, той на громадянській, а той на обох, так що знають по чому фунт лиха. Це молодим воно забавка: як побачать гвинтівку, аж трусяться, а старшим — вік би її, зброї тієї, не було!

Іван знову узявся за газету, щоб пошукати, що іще є цікавого, та не встиг:

— А погляньте, хто ото йде!

Всі враз повернули в той бік голови.

Серединою вулиці повагом простувало сільське начальство. Твердохліб — голова правління артілі, Нешерет — голова сільради, директор школи — Колядко. Ішли не в один ряд, хоч вулиця була не вузенька, а журавлиним ключем: Твердохліб — попереду, а обіруч, на корпус позаду, — Нешерет і Колядко. На всіх — хромові чоботи і сині штани-галіфе. Так що, якби присісти та подивитись із низу до пояса, то й не розібрав би, де Твердохліб, де — Нешерет, а де Колядко: три пари блискучих чобіт, три галіфе — мельк-мельк перед очима. Твердохліб ще й у напіввійськовій захисного кольору «сталінці» з твердим, як обруч, коміром, і такого ж кольору картузові, посадженому міцно на голову. Привіз ту обнову минулого року з Києва, з наради колгоспного активу, і тепер зодягає, як йде в район, та хіба що в неділю. Йде попереду, — строгий, прямий, задарма ні на кого й не гляне, — слухає мовчки, що говорять до нього оті, які трохи позаду.

— Куди б це вони?

— А Бог їх знає! Хіба ж вони скажуть!

— Мо', у сільраду?

— Дак сьогодні ж неділя!

Начальство ж тим часом підходить все ближче. Ось воно зупинилося, привіталося, торкнувшись кашкетів, і дядьки давай піднімати свої: хто понижче, а хто й повище. Кому пекло з чимось до Твердохліба, той рвав так, що й голову заледве не одривав. Курочка ж аж на ноги зірвався. Сяє, мов рідного тата зустрів: сто років не бачились!

— З неділею вас! Посидьте з нами!

Однак Куроччину радість можна було до уваги й не брати: він усім отак замало на шию не вішався. Тож Твердохліб у його бік навіть не глянув, а звернувся до Івана:

— Газети читаємо?

— А що, мо', заборонено? — удав, що злякався, Іван Приходько: один тільки він і наважувався отак жартувати з Твердохлібом, називав його вперто Володькою.

— Хто б це вам забороняв! — Твердохліб невдоволено. — Ви завжди щось як ляпнете, то й на голову не налізе.

— Це, Володю, дивлячись на чію, — не поліз за словом у кишеню Іван. — Як на таку розумну, як у тебе, то й справді не налізе, а на мою — в самісінький раз.

Твердохліб лише плечима стеноу: що з таким і заводиться! Хотів уже далі рушати, та не такий Приходько, щоб за будь здоров одчепитись!

— Володю, гов, Володю, постій, не тікай!.. То правду люди брешуть, що весь гній з-під корів забиратимуть?

— А ви на тих зборах за що голосували? Руки за що підіймали?

— Та чи я знаю? — набрав зовсім уже дурнуватою виду Іван. — Ти ото як скомандував: підніміть руки угору — я і задер...

— Ви, дядьку, демагогію тут не розводьте! — спалахнув Твердохліб. — Мелете кат його зна що! Раді, що довгого язика маєте?

— От-от! — аж зрадив нібито Приходько. — Про це мені й братуньо весь час нагадує. Укороти, каже, язика, бо він у тебе за всі тини чіпляється. Гляди, щоб хто на нього не наступив та не оддавив...

— Розумну пораду давав, — усміхнувся Твердохліб.

— Розумну то розумну, тіки й без'язикому жаба цицю дає, — не погодився Приходько. — З довгим хоч одбрешешся, а з коротким і кури загребуть...

— Ну, кого-кого, а вас не загребуть, — пожартував Твердохліб. Іще на прощання сказав, що краще газети читати, ніж вигадувати казна-що, на що Курочка радісно вигукнув: аякже, читаємо, вигукнув, щоправда, уже в спини, які віддалялися.

Деякий час дядьки сиділи мовчки: хто цигарку нову лаштував, а хто поліз до кишені за насінням, насмаженим заради неділі. А потім знову загомоніли: про се та про те. Розмовлятимуть отак аж до обіду, поки якесь із дітей, послане матір'ю, підійде бочком та й замре, роздивляючись свої «курчатами» всіяні ноги.

— Тобі, Грицю, чого? — запитав його батько.

— Мати казали, щоб ви обідать ішли, — скаже, соромлячись, Гриць.

Отоді й стануть розходитись потихеньку дядьки. Поволеньки, аж неохоче: не встигли посидіти, а півдня уже й збігло. Отак і життя. Крутишся, вертишся, та й не зчуєшся, як і до могили підеш. І куди воно отой час летить? Котиться, мов із гірки...

Дехто попрямує додому, а дехто й на крамницю оком накинє. Та й скаже до кума здивовано:

— Ти диви, одчинена! — мов би вона у неділю мала бути зачиненою.

— А таки й справді одчинена! — своєю чергою здивується кум. — Мо', що привезли?.. Крамнину, альбо й на чоботи...

— А у вас хіба немає чобіт?

— Та катма ж... На халяви доп'яв, а на передки немає. Хоч розіпнись — не дістанеш!

— І куди воно шкіра дівається?.. То, мо', куме, заглянемо?

— Та мона й заглянути... Чого ж не заглянути, як одчи-
нено.

Зайдуть. Постоять, роздивляючись вивчені на пам'ять по-
лиці. Запитають у крамаря, чи не привіз на передки. Не дуже
й засмутяться, коли той відповість, що раз на полицях немає,
то не привіз, нащо його й питати!

— Ото, вже й спитати не можна!

— А не можна! Думаєте, не знаю, чого питаєте?

— А чого?

— Кожне про те тільки й дума, що крамар щось під при-
лавок приховує, своїм з-під поли роздає. Подивилися б кра-
ще, що крамареві на базі дають!

— Та ми хіба що... Ми просто так... От кум без чобіт, то
ми й поцікавились.

— Ото ж то й воно, що просто так... Один просто так, дру-
гий просто так — до вечора й дихати не захочеш!

Куми вже й замовкнуть. Помнуться, потруться та й куп-
лять півлітру. Бо раз уже зайшли та людині голову морочили,
то воно якось і незручно з порожніми руками покидати
крамницю. Невдобно.

І вже по дорозі додому запитає кум кума:

— І чого б ото крамареві казитися?

— Не було б чого, то й не казився б.

— І то правда.

Отак по одному, по двоє та й розійдуться по хатах. Та
й сядуть до столу. Хто із чаркою, а хто й без чарки. Як сів Іван
Приходько. Що іншого разу й хильнув би, а сьогодні про чар-

ЗМІСТ

Біль і гнів	3
Частина перша.....	3
Частина друга	219
Частина третя	400
Частина четверта	614